

Aneta Bąk*
Kraków

Cele wychowania rzymskiego arystokraty w V wieku n.e. w świetle listów Sydoniusza Apollinarisa

Abstract

During the fifth century Gaul was struggling with barbarian tribes, which threatened the Roman order. Sidonius Apollinaris, as a representative of local aristocracy and bishop, believed that there was a possibility to protect at least part of Roman traditions from their disappearance. He saw the chance for keeping them in bringing up the next generations. In his letters there are many examples of what a model Roman aristocrat should look like. This article analyzes fragments from Sidonius' letters, which are connected with the goals of upbringing: being inspired by right people, education, caring for beautiful and correct Latin language, caring for family name and creating social bonds. On their basis, a catalog of values, which were a hope for continuity of Roman life in restless times, was created.

Keywords: education, Roman aristocracy, values, upbringing

Słowa kluczowe: edukacja, rzymska arystokracja, wartości, wychowanie

Sydoniusz Apollinaris przyszedł na świat około 430 roku w galorzymskiej rodzinie arystokratycznej. Odebrał tradycyjne rzymskie wychowanie – lata szkolne spędził w rodzinnym Lugdunum (dziś Lyon), a późniejsze w Arelate (dziś Arles)¹. Obserwował zmiany, jakie zachodziły w rzymskiej Galii po tym, jak dostała się ona pod wpływ barbarzyńskie². Jako dorosły człowiek rozwijał swoją karierę w administracji rzymskiej. Funkcje publiczne sprawował za panowania kilku cesarzy: Awitusa (455–456), który był jego teściem, Majoriana (457–461) i Antemiusza (467–472). Najwyższym urzędem, który osiągnął, było stanowisko

* Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie; e-mail: aneta.bak@doktorant.up.krakow.pl; ORCID: 0000-0001-5711-8251.

¹ J. Harries, 1994, s. 36–53.

² Na temat Galii w V w. i barbarzyńców osiedlających się w niej zob. M. Pawlak, 2020; D. Zoloteńki, 2011.

prefekta Rzymu (*praefectus Urbis*, 469). Nie stało się ono wstępem do dalszej kariery dworskiej, więc po zakończeniu urzędowania powrócił do Owernii³.

Zdecydował się wówczas rozpocząć karierę duchowną. Około 470 roku został wybrany biskupem Augustonemetum (dziś Clermont-Ferrand). Nowa droga życiowa umożliwiała mu dalsze pełnienie służby publicznej i aktywne uczestniczenie w życiu miasta⁴. Sam Sydoniusz zaczął wskazywać w swoich utworach wzrost znaczenia kapłanów w życiu społecznym i politycznym, a nawet podkreślał ich przewagę nad świeckimi urzędnikami⁵. Jako duchowny stojący na czele społeczności Clermont-Ferrand brał udział w obronie obleganego miasta podczas inwazji Wizygotów, zapoczątkowanej w 472 roku⁶. Miasto pozostało wówczas niezdojbyte, jednak już w kolejnych latach Owernia przeszła pod panowanie Euryka⁷. Sydoniusz był jedną z osób, których dotknęły represje: został zesłany do twierdzy Liwii koło Carcasum (dziś Carcassone). Do Owernii powrócił w roku 476 lub 477, ale dopiero po uzyskaniu zezwolenia od Euryka⁸. Przez ostatnie lata życia pełnił obowiązki biskupie, poświęcając czas także na edycję i wydanie swoich listów. Wciąż aktywny na polu kultury, obserwował zanikający, dobrze mu znany świat. Musiał zdawać sobie sprawę, że niewiele już można zrobić dla przywrócenia rzymskiego porządku na terenach galijskich. Sydoniusz nie porzucił jednak swoich ideałów, widząc w nich nadzieję na utrzymanie choć części przemijającego świata. Szansę na zachowanie tych wartości widział w odpowiednim wychowaniu młodzieży, co starał się eksponować w swojej twórczości.

Analizując poszczególne fragmenty listów Sydoniusza Apollinarisa, można dostrzec kilka celów, które stawia on przed wychowaniem młodego rzymskiego arystokracji. Zalicza się do nich: wyrobienie określonych, cenionych w społeczeństwie rzymskim wartości; zdobycie stosownego wykształcenia, w tym doskonałości w sztuce oratorskiej; zgłębianie wiedzy w zakresie literatury oraz dbałość o język łaciński. Równie istotne dla człowieka z elit było kształtowanie w toku edukacji więzi społecznych. Finalnie takie wychowanie miało przygotować i zobowiązać młodego arystokratę do podejmowania działalności publicznej oraz do starania się o utrzymanie i/lub budowanie prestiżu rodziny, a także do pomnażania majątku. W dalszej części artykułu każdy z wymienionych celów został szczegółowo opisany, aby zaprezentować, w jaki sposób według Sydoniusza Apollinarisa wychowanie wpływało na dorosłe życie i karierę rzymskich arystokratów.

³ T. Skibiński, 2016, s. 605–606.

⁴ P. Rousseau, 1976, s. 361. Na temat znaczenia roli biskupów w funkcjonowaniu miast późnego antyku: M. Humphries, 2019, s. 55–56.

⁵ Sidonius Apollinaris [dalej: Sid.Apoll.], *Epist.* VII 12.

⁶ J. Harries, 1994, s. 227–229.

⁷ Euryk – król Wizygotów w latach 466–486. D. Zołoteńki, 2011, s. 322.

⁸ Za Sydoniuszem wstawił się u Euryka jego przyjaciel Leon, który był doradcą na dworze wizygotkim. Po zwolnieniu z twierdzy Liwia Sydoniusz musiał się udać do Bordeaux, aby uzyskać bezpośrednie zezwolenie od króla Wizygotów na powrót w rodzinne strony. Spotkanie z Eurykiem odbyło się dość szybko dzięki pomocy Lamprydusza, który także przebywał na tamtejszym dworze. Za: J. Harries, 1994, s. 238. Sydoniusz pisał o przykrych doświadczeniach związanych z zesłaniem w swoich listach: Sid.Apoll., *Epist.* IV 10.1.; VIII 3.

Wykształcenie odpowiednich wartości

Wartości, które powinny przyświecać każdemu wysoko sytuowanemu Rzymianinowi, przewijają się przez większość listów Sydoniusza. Szczególnie istotną rolę w rozpoznaniu rzezonych wartości odgrywają listy zawierające ogólne charakterystyki pozytywnych i negatywnych charakterów. W przypadku tych pierwszych Sydoniusz zawsze powołuje się na rzeczywiste postaci, takie jak Wekcjusz⁹ czy Potentynus¹⁰. Przykładowo pod koniec listu opisującego Wekcjusza wprost wskazuje na to, że jest on dobrym wzorem dla innych: „Widząc tę roztropność i umiar człowieka pomyślałem, że jest to także dla innych kształcące [...]”¹¹. Potentynusa zaś chętnie stawia za wzór swemu dorastającemu synowi, Apollinarem¹².

Wekcjusz ceniony jest przez Sydoniusza za nienaganną obyczajność (*pudicitia*), wielką kulturę (*humanitas grandis*), roztropność (*sobrietas*), uczciwość/rzetelność (*fides*), godność (*dignitas*), surowość bez zbędnej przesady (*severitas eius temperamenti*). Czytaniem świętych ksiąg i śpiewaniem psalmów daje wyraz swojej religijności. W swoim liście zwraca także uwagę na podejście Wekcjusza do innych ludzi, zwłaszcza do służby, z którą potrafi się porozumieć i jest przez nią poważany, oraz do córki, którą wychowuje samotnie, a mimo to postępuje z nią czule, starannie oraz z dobrocią¹³.

W opisie Potentynusa Sydoniusz wyróżnia przede wszystkim łączącą ich przyjaźń. Autor listu uznaje ją za duże wyróżnienie, ponieważ sam dobiera sobie przyjaciół. Skoro Potentynus został przez niego osobiście wybrany do tego grona, to znaczy, że musiał odznaczać się swoją osobowością i postępowaniem. Potentynus odpłacił się w tej relacji godną uznania wiernością. Ponadto Sydoniusz wymienia w liście kilka innych cech przyjaciela, które są podobne do cech wspomnianego już Wekcjusza: uczciwość wynikającą ze sprawiedliwych sądów (*iudicas ut qui aequissime*), rzetelność przejawiającą się w udzielaniu porad (*suades ut qui sincerissime*), spokój i łagodność (*commoveris ut qui aequissime; placaris ut qui celerime*), rozważę i delikatność w postępowaniu (w budowaniu, polowaniu oraz uprawie ziemi)¹⁴. Sydoniusz Apollinaris jasno nakreśla, być może w sposób przerysowany, katalog cech, jakie chciałby, aby jego syn przejął od Potentynusa.

Z drugiej strony Sydoniusz portretuje w swoich listach osoby na wskroś zepsute moralnie, których każdy powinien się wystrzegać. Wzorcowym przykładem takiej charakterystyki jest opis Gnatona, którego autor wymyślił na potrzeby listu do syna, aby ten wiedział, jakich ludzi ma unikać. W zestawieniu negatywnych

⁹ Wekcjusz – opisany w Sid.Apoll., *Epist.* IV 9; *Prosopography of the Later Roman Empire* [dalej: *PLRE*], t. 2, s. 1152 (s.v. *Vectius*); R.W. Mathisen, 2020, s. 126 (s.v. *Vettius*).

¹⁰ Potentynus – prawdopodobnie galorzymski arystokrata, adresat *Epist.* V 11; *PLRE*, t. 2, s. 903 (s.v. *Potentinus*); R.W. Mathisen, 2020, s. 115 (s.v. *Potentinus*).

¹¹ „*Qua industria viri ac temperantia inspecta ad reliquorum quoque censui pertinere informationem [...]*”, Sid.Apoll., *Epist.* IV 9.5. Wszystkie cytaty w tłum. M. Brozka.

¹² Sid.Apoll., *Epist.* V 11.3.

¹³ Sid.Apoll., *Epist.* IV 9.1–4.

¹⁴ Sid.Apoll., *Epist.* V 11.1–2.

cech autor listu przekazuje, że Gnaton jest gadatliwy (*loquax*), śmieszny (*ridiculus*), zuchwały (*arrogans*), ciekawski (*curiosus*) i prostacki (*indecenter adfectato lepore plus rusticus*), chociaż powinien być dowcipny (*dicax*), rozweselający (*laetus*), stateczny (*constans*), przenikliwy (*perspicax*) oraz zachowywać się z oglądą. Gnatona charakteryzuje zupełny brak poszanowania przeszłości i przyszłości, a także brak obycia w życiu towarzyskim (np. domaganie się przysług, dociekliwość w razie odmowy, wyzyskiwanie)¹⁵. Ponadto gardzi on postami, goni za ucztami, przy których nie ma umiaru, jest skąpy i prowadzi się niemoralnie. Wśród towarzystwa nie cieszy się sympatią, wręcz przeciwnie, często jest obiektem krytyki¹⁶. Ten karykaturalny obraz paskudnego charakteru dopełnia równie bogaty opis jego mało zachęcającego wyglądu zewnętrznego¹⁷. To tylko pewien wybór przykładów dotyczących Gnatona, bowiem Sydoniusz niezwykle szeroko rozpisywał się na temat wewnętrznych i zewnętrznych cech tego przykładowego „złego człowieka”. Jego portret, głównie dzięki wyolbrzymieniom, stanowi przeciwieństwo opisów Wekcjusza i Potentynusa.

Autor opublikował także list stanowiący charakterystykę ludzi zdeprawowanych, przewrotnych, a wręcz niebezpiecznych społecznie (szkodliwych dla społeczeństwa)¹⁸. Wśród ich działań wymienia uciekanie, gdy trzeba walczyć, udział w pijackich potyczkach, przekupstwo w sprawach sądowych, angażowanie się w spory, niegospodarność, brak umiaru, zawiść itd. Według Sydoniusza takie osoby najlepiej czują się w niepewnych czasach, które charakteryzują się różnymi niepokojami¹⁹. Tak jak w przypadku Gnatona, w liście zaprezentowany został szeroki wachlarz działań i cech, których porządny arystokrata powinien się wystrzeżać.

Analizując przytaczane w listach przykłady, można stwierdzić, że Sydoniusz Apollinaris widział w odpowiednim wychowaniu możliwość zachowania i kulturowania rzymskości w świecie, który znajdował się w nieustannym zagrożeniu. Katalog wartości wyłaniający się z listów Sydoniusza jest w znacznej mierze tożsamy z ideałem późnoantycznego władcy. Stąd też doceniane są przez niego następujące wartości: religijność (*pietas*), pomyślność (*prosperitas*), waleczność (*virtus*), męstwo (*fortitudo*), sprawiedliwość (*iustitia*), roztropność (*sapientia*), powaga (*gravitas*), łagodność (*clementia*), hojność/szlachetność (*liberalitas*), wielkoduszność (*indulgentia*), skromność (*modestia*) i *humanitas*²⁰. Wszystkie te cnoty pojawiają się w twórczości Sydoniusza Apollinarisa i są przez niego wyraźnie zaznaczane przy opisie poszczególnych arystokratów galorzyskich.

Pisząc do gramatyka Jana o tym, że broń (działania militarne) doznała w Galii rozbicia, jasno wskazuje, że waleczność i męstwo w walce stopniowo przestają

¹⁵ Sid. Apoll., *Epist.* III 13.2.

¹⁶ Sid. Apoll., *Epist.* III 13.3–4.

¹⁷ Sid. Apoll., *Epist.* III 13.5–9.

¹⁸ Sid. Apoll., *Epist.* V 7.

¹⁹ Sid. Apoll., *Epist.* V 7.2–5.

²⁰ Na temat ideału późnoantycznego władcy zob.: F. Kolb, 2008. *Humanitas* – termin niejednoznaczny, do jego najważniejszych znaczeń można zaliczyć naturę ludzką, człowieczeństwo, szlachetność obyczajów, kulturę, życzliwość, łaskawość, uprzejmość, wykształcenie, oglądę osobistą, wytworność. Więcej na ten temat zob.: W. Pawlak, 2010; B. Zalewski, 2021, s. 41–55.

odgrywać tak znaczącą rolę, jaką miały przedtem. Wcześniej Sydoniusz doceniał umiejętności Ekdycjusza, który aktywnie uczestniczył w obronie Owernii przed atakami Wizygotów. Miał on zgładzić wielu wrogów przy znacznie mniejszej liczbie własnych sił. Sfinansował także prywatne oddziały, które pomagały w obronie Arvernów²¹. Tego rodzaju poczynania nie były jednak doceniane w owym czasie przez władze rzymskie. Dowodzi tego przykład Euchariusza²², który był zaangażowany w obronę wojskową terytoriów rzymskich, co według Sydoniusza powinno zostać dostrzeżone i nagrodzone. Nie zostało to jednak docenione przez władze rzymskie, co nie podobało się Sydoniuszowi²³. Przyczyn tego upatrywał we wpływach sprzymierzeńców barbarzyńskich²⁴. Zatem chociaż waleczność i odwaga w walce były atutami dla rzymskiego arystokraty, to jednak zmieniająca się sytuacja w Galii sprawiała, że schodziły one na dalszy plan. Stąd też Sydoniusz docenia roztropność tych, którzy wiedząc, że nie mają szans w fizycznym przeciwstawieniu się wrogom, rezygnowali z walki i unikali wszelkich niebezpieczeństw wynikających z potencjalnego zagrożenia²⁵. Upatrywał jednak możliwości utrzymania rzymskości w innych elementach.

Wykształcenie

Wychowanie modelowego rzymskiego arystokraty nie było możliwe bez stosownej edukacji. W V w. oznaczała ona przede wszystkim przebycie ścieżki związanej z kształceniem literackim, początkowo poprzez pobieranie nauki u gramatyka, później zaś w szkole retora²⁶. Nauczanie opierało się na tekstach łacińskich, zatem pozwalało na zachowanie czystości języka łacińskiego, a także dawało podstawy zarówno pod przyszłą działalność polityczną, jak i twórczą²⁷. Z listów Sydoniusza nie da się jednak odtworzyć dokładnej ścieżki edukacyjnej, jaką przechodziły znane mu osoby. Możemy jedynie przypuszczać, że wychowanie i edukacja przebiegały u nich w sposób tradycyjny²⁸.

Sydoniusz Apollinaris wyrażał głęboki niepokój w związku z malejącą liczbą osób, które angażowały się w studia i pogłębiały swoje zainteresowania naukowe. Wśród ludzi, którzy niezbyt chętnie poświęcali się edukacji, był jego

²¹ Sid.Apoll., *Epist.* III 3. Na temat dowództwa Ekdycjusza w obronie Clermont-Ferrand zob. D. Zołoteńki, 2011, s. 195–196.

²² Euchariusz – przedstawiciel warstwy senatorskiej. Zob.: PLRE, t. 2, s. 406 (s.v. *Eucherius* 4); R.W. Mathisen, 2020, s. 92 (s.v. *Eucherius*).

²³ „Bo choć państwo rzymskie stoczyło się w tę nieszczęść ostateczność, że nigdy nie nagrodzi oddanych mu ludzi, to nie znaczy, że czasy moje nie rodzą Brutusów i Torkwatów” / „*Neque si Romana respublica in haec miseriarum extrema defluxit, ut studiosos sui numquam remuneretur, non idcirco Brutos Torquatosque non pariunt saecula mea*”, Sid.Apoll., *Epist.* III 8.1.

²⁴ Sid.Apoll., *Epist.* III 8.

²⁵ Sydoniusz chwali swojego krewnego, Apollinarisa, który odłożył wyjazd ze względu na możliwe niebezpieczeństwo w podróży. Zob.: Sid.Apoll., *Epist.* IV 6.3.

²⁶ E. Szabat, 2010, s. 418; E. Watts, 2012, s. 468–470.

²⁷ Odpowiednie wykształcenie było niezbędne do prowadzenia kariery urzędniczej. Za: A. Cameron, 2008, s. 675.

²⁸ Edukacja w starożytnym Rzymie przez wieki opierała się na tych samych kanonach dzieł, niezmienny był też sposób kształcenia. Zob.: L. Winniczuk, 2012, s. 245–255.

syn – Apollinaris. Autor listów wspomina, że zaniedbuje on zalecaną lekturę²⁹. Sydoniusz pisze w liście do Hesperiusza³⁰, że martwi się o młodych ludzi, ponieważ zauważył, że „bardzo wzrosła liczba niechętnych do studiów”³¹. Pamięta on bowiem siebie samego jako ucznia zaangażowanego w naukę i chciałby, aby młodsze pokolenia były w tym do niego podobne. Tym samym osoby takie jak Hesperiusz stanowią dla niego pocieszenie i nadzieję³².

Tradycyjna edukacja, jak już zostało wspomniane, opierała się głównie na literaturze łacińskiej. Jeżeli chodzi o wykorzystywany w procesie kształcenia kanon dzieł, to Sydoniusz w swoich listach wymienia zaledwie kilka utworów używanych w celach edukacyjnych. Domicjusz³³, gramatyk i adresat jednego z jego listów, objaśniał swoim uczniom Terencjusza (w liście został przywołany fragment z komedii *Eunuchus*). Z kolei sam Sydoniusz podczas wspólnej nauki ze swoim krewniakiem, być może synem, czytał inny utwór tego autora – *Hecyra*. W tym samym liście wspomniany został również utwór Menandra *Epitrepontes*³⁴. Poza wymienionymi przykładami Sydoniusz nie przywołał w swoich listach innych utworów, które były wykorzystywane w trakcie nauczania.

Doskonalenie w sztuce oratorskiej

Niezwykle ważnym elementem kształtowanym w toku edukacji rzymskiego arystokracji było opanowanie poprawnej i pięknej wymowy. Niewątpliwie mogło to pozytywnie wpływać na dorosłe życie arystokracji, gdy ten decydował się na rozpoczęcie i rozwijanie kariery urzędniczej w administracji municypalnej czy kościelnej. Dobrze rozwinięty dar oratorski, porównywany zresztą do mistrzów wymowy³⁵, był jednym z wyróżników osoby Pragmacjusza³⁶. Między innymi dzięki tej umiejętności został on zięciem prefekta Pryskusa Walerianusa³⁷ (choć nie był to jedyny czynnik wpływający na decyzję Walerianusa – Pragmacjusz szczylił się ponadto dobrym pochodzeniem, majątkiem, obyczajnością

²⁹ Sid.Apoll., *Epist.* I 9.5.

³⁰ Hesperiusz – jest adresatem jednego z listów Sydoniusza, który już na samym początku pisze do niego następujące słowa: „*Amo in te quod litteras amas*” / „Kocham w tobie to, że lubisz literaturę” (Sid.Apoll. *Epist.* II 10.1). W liście do biskupa Leona Sydoniusz nazywa go *vir magnificus*, co może wskazywać na jego wysokie urodzenie, zob.: PLRE, t. 2, s. 552 (s.v. *Hesperius* 2); R.W. Mathisen, 2020, s. 100, (s.v. *Hesperius*).

³¹ „*quod tantum increbruit multitudo desidiosorum*”, Sid.Apoll., *Epist.* II 10.1.

³² Ibidem.

³³ Domicjusz – gramatyk, adresat jednego z listów Sydoniusza, wspomniany również w jednym z poematów. Sid.Apoll., *Epist.* II 2.; Sid.Apoll., *Carm.* XXIV v. 10–15; PLRE, t. 2, s. 371 (s.v. *Domitius* 2); R.W. Mathisen, 2020, s. 90 (s.v. *Domitius*).

³⁴ Sid.Apoll., *Epist.* II 2.2.

³⁵ Sydoniusz wspomina, że wymowa Pragmacjusza porównywana była do Palemona, Galliona, Delfidiusza, Agrecjusza, Alcymusa, Adelfiusza, Magnusa, Wiktoriusza, Kwintyliana, Palladiusza. Zob.: Sid.Apoll. *Epist.* V 10.2–3.

³⁶ Pragmacjusz – zięć Pryskusa Walerianusa. Zob.: PLRE, t. 2, s. 904 (s.v. *Pragmatius*); R.W. Mathisen, 2020, s. 115 (s.v. *Pragmatius*).

³⁷ Prykus Walerianus – prefekt pretorium Galii przed 456 r. Zob.: PLRE, t. 2, s. 1142–1143 (s.v. *Priscus Valerianus* 8); R.W. Mathisen, 2020, s. 125 (s.v. *Priscus Valerianus*).

oraz osiągnął odpowiedni wiek), a później został włączony do rad i trybunałów teścia³⁸. Jego wymowa stała się jasna i pokazowa także przez współpracę z retorem Sapaudusem, którego zresztą otoczył w późniejszym czasie opieką.

Niezwykle interesujące w kontekście kształtowania wymowy w okresie młodości jest wspomnienie Sydoniusza o sytuacji, gdy on sam jako osoba dopiero wkraczająca w dorosłość miał okazję wysłuchać mowy Nicetiusza³⁹ podczas rozpoczęcia konsulatu przez Astyriusza (449). Wygłoszona przemowa była wzorcową, poprowadzona planowo, z zapalem, ze ścisłością oraz ogromną umiejętnością⁴⁰. Sama postać Nicetiusza musiała być inspirująca dla młodego człowieka, jakim był wówczas Sydoniusz, skoro wspomina go po latach w swoich listach jako osobę niezmiennie godną naśladowania. Podkreśla szereg jego zalet, które wskazują nie tylko na biegłe umiejętności oratorskie, ale przede wszystkim uwypuklają jego godne podziwu życie, w którym było miejsce i na działalność intelektualną, i na służbę wojskową⁴¹.

Dbałość o język łaciński

Edukacja rzymskiego arystokraty miała na celu wykształcenie w nim umiejętności posługiwania się poprawnym i wytwornym językiem łacińskim. Lektura odpowiednio dobranych tekstów oraz ćwiczenia w wymowie służyły między innymi zachowaniu czystości rzymskiej mowy w dorastających pokoleniach. Jest to kolejny przedmiot troski Sydoniusza Apollinarisa, który zaznacza w swoich listach, jak ważne jest stanie na straży poprawności języka. Podobne słowa kieruje do wspomnianego już wcześniej Hesperiusza, odnosząc się do tych młodych ludzi, którzy wpisują się w model wzorcowego arystokraty: „gdyby nie wy, choć nieliczni, przestrzegający właściwej językowi łacińskiemu czystości przed rdzą trywialnych barbaryzmów, język ten w krótkim czasie do cna zepsuty byśmy opłakiwali”⁴². Jasno wskazuje na to, że poprawność językowa powinna być kultywowana przez nobilów, za największe zagrożenie dla niej uznaje natomiast półświatko⁴³.

O problemach z czystością mowy łacińskiej wspomina również w listach do Ekdycjusza⁴⁴. Pisze do niego o kraju Arwernów, gdzie w wymowie nobilów dało się wyczuć naleciałości języka celtyckiego. Sydoniusz przekazuje, że to za sprawą studiów Ekdycjusza tamtejsza elita miała okazję do zaznajomienia się z krasomówczą wymową i poezją, co wpłynęło na oczyszczenie ich mowy⁴⁵.

³⁸ Sid.Apoll., *Epist.* V 10.2.

³⁹ *PLRE*, t. 2, s. 782 (s.v. *Fl. Nicetius* 2); R.W. Mathisen, 2020, s. 109 (s.v. *Fl. Nicetius*).

⁴⁰ Sid.Apoll., *Epist.* VIII 6.2–6.

⁴¹ Sid.Apoll., *Epist.* VIII 6.2; 8–9.

⁴² „*Ut, nisi vel paucissimi quique meram linguae Latiaris proprietatem de trivialium barbarismorum robigine vindicaveritis, eam brevi abolitam defleamus interemptamque*”, Sid.Apoll., *Epist.* II 10.1.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ekdycjusz – syn cesarza Awitusa, brat Papianilli, żony Sydoniusza Apollinarisa. Zob.: *PLRE*, t. 2, s. 383–384 (s.v. *Ecdicius* 3); R.W. Mathisen, 2020, s. 91 (s.v. *Ecdicius*).

⁴⁵ Sid.Apoll., *Epist.* III 3.1.

Niezwykłe interesujący jest z kolei przypadek Syagriusza⁴⁶. Sydoniusz wspomina o jego starannym wychowaniu i doskonałej edukacji, podkreślając przy tym, że występował on z popisową mową przed retorem⁴⁷. Syagriusza wyróżnia na tle opisywanych przez Sydoniusza arystokratów znajomość języka germańskiego (opanował na wysokim poziomie język Burgundów), i to na tyle dobra, że mógł nawiązać współpracę z Burgundami jako sędzieja (*arbiter*), rozjemca (*disceptator*), a także tłumacz pism. Nazywany jest ich nowym Solonem, co wskazuje na jego zaangażowanie w zaznajomienie się z prawodawstwem Burgundów i potwierdza jego głębokie wniknięcie w kulturę barbarzyńców i jej zrozumienie⁴⁸. Autor zdaje się doceniać umiejętności Syagriusza, zwłaszcza że miały mu one przychodzić z łatwością. Co ciekawe, jego biegłość w tym nietypowym dla rzymskiego arystokracji języku mogła stanowić wzór dla barbarzyńców, o czym świadczą słowa: „I chociaż tak ciałem, jak rozumem są twardzi i trudni do ucywilizowania, w tobie miłują język ojczysty i uczą się mowy ojczystej, a serca łacińskiego”⁴⁹. Takie stwierdzenie z jednej strony może świadczyć o niezwyklej umiejętności Syagriusza w zakresie językowym, z drugiej ukazuje go jako osobę, która próbuje w przybliżeniu Burgundom pewne wartości z kręgu cywilizacji łacińskiej. Warto też zauważyć, że Apollinaris mimo wszystko jest wobec Syagriusza nieco uszczypliwy, sugerując, aby ten poświęcił nieco czasu na czytanie literatury łacińskiej i odpowiednio wyważył swoją biegłość w obu znanych mu językach⁵⁰. Powinien utrzymywać wyraźny kontakt z językiem łacińskim, by nie narażać się na śmieszność, z kolei w języku barbarzyńców winien się ćwiczyć, aby móc się w nim śmiać, czyli rozumieć go w wystarczającym stopniu⁵¹. Sydoniusz nie stawia więc języka barbarzyńców na równi z łaciną i zaleca to samo swojemu rozmówcy. Ma co prawda świadomość, że obcy język może być przydatny, jednak to mowa przodków, dbałość o nią i stały kontakt z nią winny być priorytetem dla każdego dobrze wykształconego Rzymianina.

Obawy o czystość języka wyrażał Sydoniusz również w liście do gramatyka Jana⁵². List ten został napisany około 478 roku⁵³, czyli już po detronizacji Romulusa Augusta. Co istotniejsze z perspektywy Sydoniusza, powstał on już

⁴⁶ Syagriusz – prawnuk konsula Flawiusza Afranusza Syagriusza. Zob.: *PLRE*, t. 2, s. 1042 (s.v. *Syagrius* 3); R.W. Mathisen, 2020, s. 122 (s.v. *Syagrius*).

⁴⁷ Sid.Apoll., *Epist.* V 5.2.

⁴⁸ Na temat Burgundów zob.: K. Escher, 2021.

⁴⁹ „*Et quamquam aequae corporibus ac sensu rigidi sint indolatilisque, amplectuntur in te pariter et discunt sermonem patrium, cor Latinum*”, Sid.Apoll., *Epist.* V 5.3.

⁵⁰ Przeciwwagą dla Syagriusza jest przykład Arbogasta, zromanizowanego Franka, a jednocześnie komesa Trewiru, którego Sydoniusz chwali za wspaniałą wymowę rzymską i przyrównuje do dawnych wodzów. Autor w liście do Syagriusza wspomina o tym, że na nadreńskich terenach doszło do wymazania mowy rzymskiej, stąd tym cenniejsze są umiejętności Arbogasta, który opiera się barbaryzmom. Zob.: Sid.Apoll., *Epist.* IV 17.1–2; Ward-Perkins, 2006, s. 80–81.

⁵¹ Sid.Apoll., *Epist.* V 5.4.

⁵² Jan – gramatyk. Zob.: Sid.Apoll., *Epist.* VIII 2; *PRLE*, t. 2, s. 601 (s.v. *Ioannes* 30); R.W. Mathisen, 2020, s. 102 (s.v. *Iohannes* (*Grammaticus*)).

⁵³ J. Styka, 2019, s. 84.

kilka lat po przejściu przez Wizygotów terenów galijskich aż po Alpy⁵⁴. Stąd też Jan, nie tylko jako przedstawiciel rzymskiej elity, ale także jako nauczyciel dbający o potomków arystokracji rzymskiej, pełnił niezwykle ważną rolę w lokalnej społeczności. Potwierdzają to skierowane do niego słowa poety: „W tobie jednym, nauczycielu, w tych burzliwych czasach wojen łacińska mowa w Galii znalazła port, podczas gdy broń doznała rozbicia”⁵⁵. W obliczu tak niekorzystnych dla państwowości rzymskiej wydarzeń mogło dojść do sytuacji zanikania tradycyjnych godności, tak że jedynym wyróżnikiem dla rzymskich elit będzie wykształcenie literackie⁵⁶. Wszystkie te spostrzeżenia wskazują na wzrastające znaczenie podtrzymywania języka łacińskiego przez kolejne pokolenia.

Kształtowanie więzi społecznych

Dorastający arystokrata rzymski wykorzystywał czas swojej gruntownej edukacji także na zdobywanie znajomości. Niejednokrotnie przyjaźnie, które zostały zawarte we wczesnym wieku, utrzymywały się także w dorosłości, czego przykładem są relacje Sydoniusza Apollinarisa i jego znajomych z czasów szkolnych. Wspólne kształcenie i dorastanie prowadziło do podobnych poglądów na świat, co odgrywało kluczową rolę w umacnianiu więzi. Potomstwo najwyższych warstw społecznych miało dostęp do edukacji na wysokim poziomie, stąd też bardzo często ludzie, którzy byli w podobnym wieku, pobierali nauki u tych samych najlepszych nauczycieli. Sprzyjał temu fakt, że otoczenie arystokracji było dość hermetyczne (co nie wykluczało pojawiania się nowych ludzi – *hominis novi*) i zawieranie odpowiednich znajomości oraz ich umacnianie było ograniczone do konkretnego środowiska.

Przykładem potwierdzającym słuszność tego założenia jest przyjaźń Sydoniusza i Awitusa⁵⁷. Łączyło ich jakieś pokrewieństwo ze strony matek i znali się od wczesnego dzieciństwa. Sydoniusz w liście do Awitusa wymienia łączące ich okoliczności: przyjście na świat w tych samych czasach, wspólna nauka u tych samych nauczycieli, a także czas wolny spędzony na zabawie. Wspólna edukacja jest tu elementem spajającym znajomość obu arystokratów, trwającą także w kolejnych latach, bowiem Sydoniusz i Awitus rozwijali w jednakowym czasie swoje kariery, a przy tym pozostawali w kontakcie. W liście wspomniana jest rywalizacja między nimi. Miała się ona koncentrować na kształtowaniu dobrych stosunków z ludźmi godnymi, choć nie jest szerzej wytłumaczone, co należy rozumieć pod tym określeniem. Taka rywalizacja miała umocnić ich przyjaźń⁵⁸. Słowa na ten temat przywodzą na myśl listy opisujące sukces Gaudencjusza,

⁵⁴ W 475 r. został zawarty traktat między Eurykiem a władzami cesarskimi, na jego mocy część Galii znalazła się pod wpływami gockimi. Zob.: M. Pawlak, 2010, s. 71.

⁵⁵ „*Teque per Gallias uno magistro sub hac tempestate bellorum Latina tenuerunt ora portum, cum pertulerint arma naufragium*”, Sid. Apoll. *Epist.* VIII 2.1.

⁵⁶ Sid. Apoll., *Epist.* VIII 2.2–3. Na temat edukacji jako wyróżnika wyższych warstw społecznych zob.: R. Browning, 2008, s. 855.

⁵⁷ Awitus – krewny Sydoniusza, być może jego kuzyn. Zob.: PLRE, t. 2, s. 194–195 (s.v. *Avitus I*); R. W. Mathisen, 2020, s. 84 (s.v. *Avitus*).

⁵⁸ Sid. Apoll., *Epist.* III 1.1–2.

w których autor podkreślał, że niekiedy współzawodnictwo młodych ludzi może prowadzić do ich stałego rozwoju⁵⁹. Prawdopodobnie w przypadku Sydoniusza i Awitusa chodziło o tego rodzaju rywalizację.

W latach młodości Sydoniusz zawarł przyjaźń także z Faustynem⁶⁰. Za czasów młodości panowało między nimi współzawodnictwo, jednak tak jak w przypadku opisywanej wcześniej relacji z Awitusem, również ta rywalizacja niosła za sobą same pozytywy. Autor listu wspomina o ich wspólnej grze w piłkę, w kości, o rywalizacji w skokach, bieganiu, polowaniu czy pływaniu. Brak tu wspomnienia o wspólnych nauczycielach czy też karierze urzędniczej w późniejszym czasie. Faustyn był nieco starszy, jednak nie na tyle, aby między nim a Sydoniuszem wytworzył się większy dystans. Mimo to starszy kolega stanowił pewien wzór do naśladowania⁶¹.

Innym korespondentem poety, a zarazem szkolnym przyjacielem, był Probus⁶². Ich również łączyły relacje rodzinne, chociaż to więzi przyjaźni uznawane są przez Sydoniusza za silniejsze. Kształcili się pod kierunkiem Euzebiusza, który nauczał między innymi filozofii⁶³. Wspomnienie Sydoniusza, że to samo czują, potępiają oraz chwala w pismach, może dodatkowo potwierdzać, że znajdowali się pod wpływem tych samych osób⁶⁴. To z kolei zdaje się potwierdzać teorię wskazującą na to, że wspólna edukacja pozwalała na kształtowanie podobnych sylwetek rzymskich arystokratów.

O pewnym zobowiązaniu do nawiązywania znajomości z ludźmi z tej samej grupy społecznej świadczy list do Akwilinusa⁶⁵. Sydoniusz opisuje w nim przyjaźń ich rodów obejmującą cztery pokolenia. Przedstawione argumenty podkreślające zażyłość między członkami obu rodzin w dużym stopniu nawiązują do czasów młodości każdego pokolenia oraz sposobu wychowania. Jako pierwszych Sydoniusz wymienia Apollinarisa i Decymiusza Rustyka⁶⁶, czyli dziadków jego i Akwilinusa. Łączyło ich nie tylko podobieństwo kariery i wynikających z niej godności, ale także wykształcenie, przeżycia i przekonania. Wspólna ścieżka edukacyjna, która obejmowała te same albo bardzo do siebie zbliżone

⁵⁹ Sid. Apoll., *Epist.* I 3.4.

⁶⁰ Faustyn – przyjaciel Sydoniusza z młodości, duchowny w Lyonie ok. 472 r. Zob.: *PLRE*, t. 2, s. 450 (*Faustinus* 4); R.W. Mathisen, 2020, s. 95 (s.v. *Faustinus*).

⁶¹ Sid. Apoll., *Epist.* IV 4.1.

⁶² Probus – adresat pierwszego listu z księgi IV, mąż stryjecznej siostry Sydoniusza, Eulalii. Zob.: *PLRE*, t. 2, s. 910–911 (s.v. *Probus* 4); R.W. Mathisen, 2020, s. 115 (s.v. *Probus*).

⁶³ J. Styka uważa, że Euzebiusz prowadził szkołę gramatyczno-filozoficzną. Na podstawie fragmentu listu do Probusa badacz próbował ustalić program kształcenia stosowany przez tego nauczyciela. Zob.: J. Styka, 2008, s. 280–289.

⁶⁴ Sid. Apoll., *Epist.* IV 1.

⁶⁵ Akwilinus – przyjaciel Sydoniusza z dzieciństwa, wnuk Decymiusza Rustykusa. Zob.: *PLRE*, t. 2, s. 125 (s.v. *Aquilinus* 3); R.W. Mathisen, 2020, s. 82 (s.v. *Aquilinus*).

⁶⁶ Apollinaris – dziadek Sydoniusza Apollinarisa, prefekt pretorium Galii na przełomie 408/409 r. Zob.: *PLRE*, t. 2, s. 113 (s.v. *Apollinaris* 1); R.W. Mathisen, 2020, s. 80 (s.v. *Apollinaris*). Decymiusz Rustykus – sprawował urząd *magister officiorum* w czasach uzurpacji Konstancyjna ok. 408 r., prefekt pretorium Galii, prawdopodobnie jako następca Apollinarisa od ok. 409 do ok. 413 r. Zob.: *PLRE*, t. 2, s. 965 (s.v. *Decimius Rusticus* 9); R.W. Mathisen, 2020, s. 119 (s.v. *Decimius Rusticus*).

programy nauczania, wykształcała w dorastających ludziach podobne ideały⁶⁷. Mogło to mieć duży wpływ również na Decymiusza i Apollinarisa i być jednym z elementów, które sprawiły, że mieli podobne poglądy. Te same wartości starali się zapewne przekazać swoim synom, nieznanym nam z imienia. Drugie pokolenie kontynuowało przyjaźń między rodzinami i chociaż brak informacji o ich wspólnej edukacji, to musiała ona obejmować te same lektury oraz wypracowywała w nich podobne wartości. Wiemy natomiast, że synowie Decymiusza i Apollinarisa odbyli wspólną służbę w wojsku za czasów cesarza Honoriusza, a potem zajęli wysokie stanowiska w Galii⁶⁸. W odniesieniu do siebie i Akwiliusa Sydoniusz podkreśla, że oprócz zobowiązań wynikających z wcześniejszej znajomości ich przodków, duży wpływ na ich przyjaźń miała między innymi edukacja pod kierunkiem jednego nauczyciela, wspólne ćwiczenia w zabawie, a także dyscyplina wpływająca na wychowanie⁶⁹. Przechodząc do najmłodszego pokolenia, które obejmuje ich synów Apollinarisa i Rustykusa⁷⁰, Sydoniusz namawia Akwiliusa do takiego wychowania dzieci, aby miały takie same pragnienia, wystrzegały się tego samego i dążyły do podobnych celów⁷¹. W całym liście to właśnie jedność poglądów będąca efektem wychowania stanowiła podstawę przyjaźni między kolejnymi pokoleniami opisywanych rodzin.

Zakończenie

W jednym z listów, w którym Sydoniusz otwarcie krytykował zawieranie ugody z barbarzyńcami, jasno wykazywał również, że „sami nasi przodkowie nie będą mieć z tego tytułu sławy, skoro zaczynają nie mieć potomków”⁷². W takiej sytuacji to kultywowanie tradycji rzymskich, utrzymywanie ciągłości edukacji, zachowywanie czystego języka łacińskiego, pielęgnowanie szeregu cnót i przykładowe życie zgodne z przyjętymi zwyczajami stanowiły klucz do zachowania dawnego świata, z którym Sydoniusz Apollinaris był tak bardzo związany. *Vir-tutes* miały stanowić czynnik wyróżniający Rzymian i ludzi dbających o rzymską tradycję. To dlatego tak doceniał Jana, który jako nauczyciel wciąż miało okazję do wpływania na dorastające pokolenia, aby całe dziedzictwo kultury i cywilizacji rzymskiej mogło przetrwać.

Sydoniusz zdawał sobie sprawę z tego, że nie było już nadziei na przywrócenie struktur administracyjnych imperium rzymskiego. Widział natomiast szansę na ocalenie i przekazanie przyszłym pokoleniom wartości, które miały znaczenie w imperium i stanowiły nieodłączny element tożsamości kulturowej Rzymian.

⁶⁷ Sid. Apoll., *Epist.* V 9.1.

⁶⁸ Sid. Apoll., *Epist.* V 9.2.

⁶⁹ Sid. Apoll., *Epist.* V 9.3.

⁷⁰ Rustykus – syn Akwiliusa, prawnuk Decymiusza Rustykusa. Możliwe, że był komesem miasta Lyon, a po karierze świeckiej podjął karierę duchowną i był tam biskupem pod koniec V w. Zob.: *PLRE*, t. 2, s. 964 (s.v. *Rusticus* 5); R.W. Mathisen, 2020, s. 119 (s.v. *Rusticus*).

⁷¹ Sid. Apoll., *Epist.* V 9.4.

⁷² „*Non diutus diutius ipsi maiores nostri hoc nomine gloriabuntur, qui minores incipiunt non habere*”, Sid. Apoll., *Epist.* VII 7.5.

Jego założenie okazało się słuszne, jednak spełniło się w inny sposób, niż zakładał. Dziedzictwo kultury rzymskiej, jej prawo i język łaciński, przetrwały przez szereg następných wieków za sprawą barbarzyńców, którzy znaleźli się pod wpływem romanizacji i przejęli w mniejszym lub większym stopniu wartości, o których utrzymanie apelował Sydoniusz.

Sydoniusz Apollinaris był wierny tradycyjnemu rzymskiemu wychowaniu. Proces edukacji wiązał niezmiennie z wykształceniem literackim. W swoich listach szczególnie nacisk kładł na konieczność dbania o język łaciński zarówno w mowie, jak i w piśmie. W jego ocenie było to niezwykle ważne ze względu na okoliczności, w jakich znajdowała się wówczas Galia. Podkreślane przez niego cechy opisujące poszczególne osoby składały się na katalog cnót, który powinien przyswoić każdy arystokrata rzymski. Wśród nich istotną rolę odgrywały między innymi roztropność, sprawiedliwość i umiarkowanie. Znaczące we wcześniejszych wiekach męstwo, a także związana z nim waleczność i odwaga, choć wciąż uznawane za ważne, w ocenie Sydoniusza ustępowały innym pozytywnym cechom.

Powyższe elementy były ściśle związane z otoczeniem, w jakim przyszło się wychowywać kolejnym pokoleniom rzymskich arystokratów. Apollinaris podkreślał duże znaczenie zawieraniu odpowiednich znajomości już od najmłodszych lat, ponieważ przebywanie w określonym środowisku pozwalało na wypracowywanie zbliżonych poglądów. Sydoniusz chwalił również zdrową rywalizację ludzi zbliżonych wiekiem – zapoczątkowana w dzieciństwie, mogła trwać w dorosłości. Uznawał ją za czynnik motywujący na przykład do rozwoju własnej kariery. W przyszłości umożliwiało to tak ukształtowanemu człowiekowi godne reprezentowanie własnej rodziny, staranie się o poszczególne urzędy i godności.

Wydaje się, że punktem wspólnym wszystkich składników wychowania ówczesnego arystokracji było pielęgnowanie „rzymskości”. Zagroźała jej szereg czynników: leniwa młodzież, zepsute moralnie jednostki, negatywne wpływy pospólstwa czy też zagrożenie ze strony barbarzyńców. Dlatego też Sydoniusz Apollinaris, niezwykle przywiązany do kultury rzymskiej, wyrażał troskę o rozwój moralny młodych ludzi, zachęcał ich do dbałości o rodzimy język tak w piśmie, jak i w mowie, a także wskazywał na istotę wzajemnych pozytywnych relacji w najwyższych warstwach społecznych. Troska o zachowanie dorobku kultury i cywilizacji rzymskiej jest wyraźnie widoczna również w pismach wielu innych autorów okresu późnego antyku. Można wymienić choćby Synezjusza z Cyreny, Auzoniusza, Symmachusa czy Temistiosa. Porównanie ich poglądów z opiniami Sydoniusza Apollinarisa wymaga jednak dalszych badań i poświęcenia temu zagadnieniu osobnej publikacji.

Bibliografia

Źródła

- Sidonius Apollinaris, *Poems and Letters*, parallel Latin and English text, vol. 1 and 2, 1936, 1965, trans. W.B. Anderson, (Loeb Classical Library) Cambridge, Mass–London.
- Sydoniusz Apolinary, *Listy i wiersze*, 2004, przeł. M. Brożek, Kraków.

Opracowania

- Browning R., 2008, *Education in the Roman Empire*, [w:] *The Cambridge Ancient History*, vol. 14, *Late Antiquity. Empire and Successors. A.D. 425–600*, eds. A. Cameron, B. Ward-Perkins, M. Whitby, Cambridge, s. 855–883.
- Cameron A., 2008, *Education and literary culture*, [w:] *The Cambridge Ancient History*, vol. 13: *The Late Empire. A.D. 337–425*, eds. A. Cameron, P. Garnsey, Cambridge, s. 665–707.
- Escher K., 2021, *Les Burgondes. Ier – VIe siècles apr. J.-C.*, Paris.
- Harries J., 1994, *Sidonius Apollinaris and the Fall of Rome. AD 407–485*, Oxford.
- Humphries M., 2019, *Cities and the Meanings of Late Antiquity*, Linden–Boston.
- Kolb F., 2008, *Ideal późnoantycznego władcy. Ideologia i autoprezentacja*, przeł. A. Gierlińska, Poznań.
- Martindale J.R., *The Prosopography of Later Roman Empire*, vol. 2: A.D. 395–527, 1980, Cambridge.
- Mathisen R.W., 2020, *Sidonius' People*, [w:] *The Edinburgh Companion to Sidonius Apollinaris*, eds. G. Kelly, J. van Waarden, Edinburgh, s. 29–165.
- Pawlak M., 2010, *Rzymski zachód w latach 395–493*, [w:] *Świat rzymski w V wieku*, red. R. Kosiński, K. Twardowska, Kraków, s. 21–77.
- Pawlak M., 2020, *Aecjusz i barbarzyńcy*, Kocewia Mała.
- Pawlak W., 2010, *Z dziejów pojęcia humanitas (do wieku XVII)*, [w:] *Humanitas. Projekty antropologii humanistycznej*, t. 1: *Humanizm polski. Syntezy*, red. A. Nowicka-Jeżowa, Warszawa, s. 165–204.
- Rousseau P., 1976, *In search of Sidonius the bishop*, „Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte”, 25 (3), s. 356–377.
- Skibiński T., 2016, *Inter perfectos Christi – Inter praefectos Valentinianni. Służba publiczna i posługa biskupia Sydoniusza Apolinarego w świetle kolekcji listów*, „Vox patrum”, 36 (65), s. 605–616.
- Styka J., 2008, *Sydoniusz Apollinaris i kultura literacka w Galii w V wieku*, Kraków.
- Styka J., 2019, *Standards of Cultural Behaviour of the Romans in the Light of Sidonius Apollinaris' Letters*, „Classica Cracoviensia”, 22, s. 79–90.
- Szabat E., 2010, *Edukacja i kultura w V wieku*, [w:] *Świat rzymski w V wieku*, red. R. Kosiński, K. Twardowska, Kraków, s. 417–444.
- Ward-Perkins B., 2006, *The Fall of Rome. And the End of Civilization*, Oxford.
- Watts E., 2012, *Education: speaking, thinking and socializing*, [w:] *The Oxford Handbook of Late Antiquity*, ed. S.F. Johnson, Oxford, s. 467–486.
- Winniczuk L., 2012, *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa.
- Zalewski B., 2021, *Humanitas w ustawodawstwie Konstantyna Wielkiego. Religia, polityka, prawo*, Lublin.
- Zołoteńki D., 2010, *Królestwa barbarzyńskie w V wieku*, [w:] *Świat rzymski w V wieku*, red. R. Kosiński, K. Twardowska, Kraków, s. 129–208.
- Zołoteńki D., 2011, *Galia u schyłku panowania rzymskiego. Administracja cywilna i wojskowa oraz jej reprezentanci w latach 455–486*, Kraków.